

Mütoloogilised olendid vee all ja vee peal

Mare Kõiva. Vetehaldjad 1. Water Spirits 1. (Monumenta Estoniae antiquae II. Eesti muistendid. Mütoloogilised olendid 1.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2023. 720 lk. <https://www.folklore.ee/ri/folkte/myte3>

Ott Heinapuu

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v30i37.27266>

Akadeemik Mare Kõiva eestvedamisel sündinud mahuka eesti vetehaldjapärimuse esimese köite kaante vahelt võib leida trükki toimetatuna suure hulga Eesti Rahvaluule Arhiivis käsikirjaliselt säilitatavaid lugusid, kuid sellele lisaks ka põhjaliku analüütilise kokkuvõtte esitatud materjali sisust ja laiemast kultuurilisest tagapõhjust. Väljaanne ei hõlma siiski kogu eesti pärimuses esinevat veega seotud mütoloogiliste olendite varasalve, vaid on seadnud eesmärgiks ammendavalt publitseerida ja käsitleda muistendeid, mis räägivad kalaisast või kalakarjusest, vaarao hüljesteks muutunud sõdalastest, veealustest kariloomadest, lapsi vette meelitavatest veehobustest ehk näkkidest ning kotermannist kõikvõimalikes variatsioonides.

Teos on ilmunud rahvaluuletekstide väljaannete sarjas „Monumenta Estoniae antiquae” (MEA), millele pani 1904. aastal aluse rahvaluule suurkoguja Jakob Hurt „Setukeste laulude” esimese köitega. Sarjas on praeguseks avaldatud ligikaudu pool-sada toekat köidet rahvaluule arhiivist pärit vanavara ning seoses just lõppenud eesti raamatu aastaga tasub meenutada selle ettevõtmise koguulatust. Hurda sõnastatud põhimõtetest lähtuv algatus on entsüklopeedilise haardega: selle eesmärk on anda süstematiseeritult ning allikakriitiliselt sõelutult välja kõik teadaolevad eesti rahvaluule tekstid, iga liik ehk žanr omaette allsarjas, ja teha kogutud vanavara soovijatele niiviisi laiemalt kättesaadavaks.

Suulise kultuuri ja kirjaoskuse kohtumise mälestusmärk

„Monumenta Estoniae antiquae” hulgas on vast kõige kuulsam sarja esimesse, regilaulude allsarja hõlmatud kihelkondade kaupa avaldatav vanade rahvalaulude väljaanne „Vana Kannel”, mille esimene anne Põlva kihelkonna regilauludega ilmus samuti Hurda koostatuna 1875. aastal ja mida saab MEA sarja arvata alles tinglikult ja tagantjärele. Kui varem sai teha nalja, et iga riigikorra ajal ilmub kaks „Vana Kandle” osa – tsaariajal Hurda enda tehtud Põlva ja Kolga-Jaani (mõlemad lõpetatud 1886), sõjaeelse Eesti Vabariigi ajal Herbert Tampere toimetatud Karksi ja Kuusalu (mõlemad 1938) ning Nõukogude ajal Herbert ja Erna Tampere koostatud Mustjala (1985) ning

Eduard Laugaste koostatud Haljala (1989) regilaulude kogu –, siis pärast iseseisvuse taastamist on trükist tulnud üheksa osa, viimati viieteistkümnes „Vana Kannel“ Muhi kihelkonna regilauludega (2025).

Sari tervikuna meenutab praeguseks paljude harudega puud, eriti kuna MEA muistendite allsari on omakorda mitmeks hargnenud. Nii alustab arvustatav „Vetehaldjate“ raamat muistendite allsarjas (MEA II) uut, mütoloogiliste olendite haru. MEA muistendipublikatsioonid said alguse hiiu- ja vägilasmuistendeid koondanud kolmikuga: need olid Eduard Laugaste, Erna Normanni ja Ellen Liivi toimetatud suures formaadis köited Kalevipojast (1959), Suurest Tõllust ja teistest hiidudest (Leiger, Olev, Petseri vägimees ehk Kornelius või Karnõl, 1963) ning Vanapaganast (1970). Mõnevõrra hiljem on ilmunud kaks köidet mütoloogiliste haiguste kohta: Reet Hiiemäe katkupärimuse kogu (1997) ja Piret Paali raamat halltõvemuistenditega (2014). Mullu lisandus muistendisarja Mare Kalda koostatud peidetud varanduse muistendite tüübi- ja motiiviloend.

Muinasjuttude väljaandmisel (MEA V, ladinakeelse nimega „Fabulae populares Estonicae“) on lähtutud antoloogilisest põhimõttest: iga jututüüpi (süžeed) esindab üks-kaks teksti ning tüübi varieeruvusest ja populaarsusest annavad ülevaate põhjalikud tüübi- ja motiivkommentaariid. Seni on Risto Järve, Mairi Kaasiku, Kärri Toomeos-Orglaane ja Inge Annomi koostamisel-toimetamisel ilmunud kaks köidet imemuinasjutte (2009, 2014), loomamuinasjuttude (2020) ja novellmuinasjuttude (2024) köited ning ette valmistatakse legendiliste muinasjuttude osa.

Folkloristika alamdistsipliinidest on keeleteadusele kõige lähem parömioloogia ehk ütluste – vanasõnade, kõnekäändude ja mõistatuste – uurimine, mis on Eestis pikka aega kõrgel tasemel olnud. MEAs on esindatud kõik kolm liiki. Arvo Krikmanni, Erna Normanni, Veera Pino, Ingrid Sarve ja Anne Hussari suure töö tulemusel valminud „Eesti vanasõnad“ (1980–1987, MEA III) esitab kolmes põhiköites 15 140 vanasõnatüüpi kõigi tekstidega, kolmes lisaköites on registrid ning saksa- ja venekeelne kokkuvõttev tüüpide loend koos variantide arvuga. Aastatel 2001–2013 ilmus Anne Hussari, Arvo Krikmanni, Rein Sauka ja Piret Voolaiu tehtud „Eesti mõistatused“ (MEA IV mõistatused) kahe põhi- ja kahe lisaköitega ning aastatel 2020–2022 valmis Asta ja Katre Õimu ning Anneli Barani ja Anne Hussari „Eesti kõnekäändud“ (MEA VII) kahes köites, millele lisandub registriköide.

Uuemate ja veel kujunemisjärgus lõpetamata allsarjade hulka kuuluvad „Eesti loitsud“ (MEA VI, 2019. aastal ilmunud Mare Kõiva koostatud ravi- ja arstimisloitsude köide), 2022. aastal alustatud kogujate kaupa väljaantavate tekstide sari (MEA VIII), kus on ilmunud kaks köidet Ello Kirsi kogutud lugusid Setomaalt ning 2020. aastal alustatud Eesti venekeelse folkloori kogumik (MEA IX).

„Monumenta Estoniae antiquae“ sari on tõeline arhailise suulise kultuuri ja üldise kirjaoskuse kohtumise mälestusmärk, mis vahendab eesti kultuuri kõige vana-

pärasemaid sõnalisi väljendusi uutesse ajastutesse. Nii võib see pakkuda innustust ja materjali uutele lugejatele ja loojatele, kandes niimoodi kultuurimälu järjepidevust. Sellisena on see kahtlemata üks olulisemaid raamatusarju eesti kirjakuultuuris üleüldse. Kuigi Matthias Johann Eiseni rahvaraamatud on vahest kujundanud otsesemalt ja olulisemal määral inimeste arusaamist pärimusest, räägib väljaandja nendes suurel määral oma häälega. MEA sarja väljaanded aga annavad hääle jutustajatele ja kirjanijatele endile.

Hoiatus-, õudus- ja lihtsalt põnevad lood

Mare Kõiva tööd eesti mütoloogia ühe kandi pealt avav „Vetehaldjate“ raamat koosneb kolmest osast. Teose juhatab sisse monograafiline käsitlus raamatus käsitletud viie mütoloogiliste olendite rühma kohta, mis on pealkirjastatud tagasihoidlikult kui „Sissevaateid veolenditega seotud traditsioonidesse“ (lk 13–161). Lisaks materjali kirjeldusele hõlmab see ülevaadet nii vanematest kui ka uuematest teoreetilistest lähenemistest, mille najal on üleloomulikke olendeid puudutavat pärimust teaduslikult mõista ja mõtestada püütud. Osutatakse ka rahvusvahelistele paralleelidele: kui laialt eesti pärimuses tuntutega sarnaseid olevusi tuntakse ja kui vanapäraseks seda pärimust pidada võib. Selle põhjal saab teha järeldusi kultuurikontaktide kohta kauge-
mas minevikus – milliste kultuuriipiirkondade mõjualas asume ja millised neist meid on puudutanud.

Väga tänuväärased on Kõiva koostatud põhjalikud analüütilised ülevaated kogumikku hõlmatud olendite kohta räägitud lugudest. Need loevad üksipulgi üles tavalisemad ja ka ebatavalisemad jooned olevuste välimuses, tegevuses ja käitumises, nagu neid lugudes on kirjeldatud. Võrdlevalt on loetletud ja analüüsitud ka mütoloogiliste olendite ilmumise aegu ja kohti (sh kohanimede loendid, lk 46–47, 95–96, 147–149) ja käsitletud, millised tegelased juttudes esinevad ja kuidas inimtegelased veehaldjatega suhtlevad. Lähenemisena on huvitav analüüs selle kohta, milliseid emotsioone lugudes esineb (lk 55–57, 103, 149–153): nende põhjal võib paremini aru saada, millisel eesmärgil lugusid vetehaldjatest on räägitud. Nagu Kõiva eessõnas ise märgib, on jutustamise motiiv võinud olla hoiatuslik (see on muistendipärimuses tavapärane, sest iga sugused üleloomulikud olendid ongi loomu poolest ohtlikud; vetevallale spetsiifilisemalt oli enne ujumisohkuse laiemat levikut ka uppumisoht suurem, nii et ka vesi võis olla ohtlikum, kui praegu seda mõistame), lood võivad olla seotud „judisema ajavate emotsioonidega“, aga ka „põnevad ja rahuldust pakkuvad jutud elust väljaspool inimeste maailma, kokkupuudetest teistsuguste maailmade ja nende olenditega“ (lk 12).

Teose teise ja kõige mahukama osa moodustavad muistenditekstid ise (lk 167–512). Kolmandaks on samade kaante vahel kõite avanud teoreetilise käsitluse ingliskeelne versioon (lk 515–668), mis rõhutab veel kord folkloori ja selle uurimise kahetiselt rah-

vuslikku ja rahvusvahelist olemust: lood rändavad, nad muutuvad selle käigus ning laiem arusaamine nendest eeldab ühtelugu keelepiire ületavat vaadet; mis on populaarne mõnes lokaaltraditsioonis, on tihtipeale populaarne ka teiste rahvaste hulgas. Raamatu lõpetab põhjalik kirjanduse nimistu (lk 691–720), millele eelneb kogujate ning jutustajate register (lk 671–690). Kuna informantide andmete ülesmärkimine rahvaluule kogumise algaegadel oli ebaühtlane, siis leiab jutustajate registrist isikunimedele lisaks kirjeid nagu „pime eit“, „setu“ ja „üks rootslane“ ning ilmselt uuemate andmekaitsekommete tõttu anonüümseks jäetud viite Turja sadamas mõrdu parandanud meestele (lk 690).

Enne üksikute olendite käsitlusi on kogumiku tekstide hulgas üsna lühikese jaotusena esindatud veega seotud mütoloogiliste olendite üldisemad tekkelood (lk 167–176, vt ka lk 24–26), mis ei ole ühele või teisele haldjate tõukonnale spetsiifilised. Kui väga tihti on mütoloogiliste veeolenditega seotud pärimus põimunud tihedalt inimese tegevusmaastikuga, siis siin on esindatud ka üks seos niinimetatud suure mütoloogiaga. Vetehaldjate – ja samuti kõiksugu muude haldjate – tekkimist on seletatud ristisu kõrval ja mõjul levinud ja arenenud traditsioonis sellega, et halvale teele sattunud inglid heideti taevast välja:

On olemas veevaimud, maavaimud ja metsavaimud. Kui taevast ingleid maha loobiti, siis mis sattusid vette, neist said veevaimud, mis kukkusid metsa, neist said metsaaljad, mis kukkusid maale, need jäid maale elutsema. (ERA II 19, 129 (3) < Kose khk, Ravila vaestemaja – Rudolf Põldmäe < Mari Nakkur, 61 a (1929), lk 168)

Seda lugu, mille mõnes variandis räägitakse otsesõnu mihkclipäeval taevas peetud sõjast, on veeolenditega seostatud 12 korral. Ülejäänud viis tekkelugu on maisemad ja vesisemad: näkiks või vees elavaks tondiks on saanud uppunud või tapetud inimene või siis kuradi röövitud noorpaar.

„Meie tõlpsaba orikas viiakse!“

Kalaisa ehk kalade kaitsja või kalakarjuse kuju kuulub arhailisema pärimuse hulka, milles piir inimeste ja muude elusolendite vahel on olnud hajus ja muutlik, ning sarnaneb Põhja-Euraasia kalastajate ja küttide rahvauskudes leiduvate samalaadsete olenditega (lk 27, 34). Tihti ilmub kalade kaitsja inimese või haugi kujul. Selle inimeste ja loomade vahendajaga tuleb hästi läbi saada, et tagada jätkuvalt hea kalaõnn, ta valvab kalapüüki puudutavate heade tavade täitmist ja karistab üleastumiste eest. Seda järelevalve- ja õiguse jõustaja funktsiooni näitlikustab lugu tabulisel ajal kala püüdma läinud mehest:

Ükskord läinud [metsavaht Saarte Lestkäpp] nelipühi esimese püha õhtul jõe ääre ja pidanud hakkama kalu püüdma. Üks hall vanamees seisnud jõe ääres, see ütelnud temale: „Kulla sõber, ära täna õhtul kalasi püüdma tule, kaladel on täna õhtul ka püha, tule homme õhtul.“ (H II 65, 610/1 (20) < Jüri khk, J. Saalverk < Mari Metsar (1898), lk 277)

Kaladest kui veealusest karjast ja neid karjatavast mütoloogilisest olendist on kõige tihedamini räägitud umbes sellist lugu:

Kord püüdnud mees Tanijärvest kalu, saanud aga ühe tõbisabaga kala. Järves kutsunud ükslugu ikka: „Kutu, kutu, kutu!“ jne ja ütelnud: „Kõik sead on muidu käes, aga ühte tõbisabaga orikud ei ole.“ Nüüd viskanud mees tõbisabaga kala sisse, siis üteldud: „Nüüd on kõik käes.“ (E 2920 (16) < Helme khk, Jaan Karu (1893), lk 285)

Selle muistendi variandid moodustavad valdava osa 44 kalade kaitsja kohta räägitud loost, mis kogumikus on esindatud (lk 273–290). Lood varieeruvad suurel määral ja huvitavatel viisidel, liitudes tihti muude lugude ja motiividega, nii et kogu see materjal mõjub üsnagi metsikult, olles täis hübriidiseeruvaid lugusid ja sujuvaid üleminekuid eri teemade vahel. Esineb ka jutustajate huvitavaid ja loovaid eksitusi, improvisatsiooni ja ootamatuid üllatusi, mis laiemal korpusel taustal võivad saada mõistuspärasena tunduva selgituse – ilmneb, kuidas esmapilgul sürrrealistliku ilmega lugu rahvausu ilma-vaatega kokku sobib. Aga mõni asi jääbki mõistatuslikuks.

Näiteks oli mulle juba ammu tuttav asjaolu, et Tallinn-Tartu maantee ääres Pirita jõe lähedale jäävate Saula Siniallikate haldjat kutsutakse Tölbiks (nt: „Siniallikale viidi vanu rahasid. Siniallika tõlp pidi elama allikas ja ümbruskonnas. Talle viidi andeid, siis saadi allikast silmarohtu. Tõlp pidi olema sinise kuuega, kübar käes ja kepp peos“ (ERA II 20, 218/9 (1) < Hageri khk, Hageri v, Adila k, Kloostri t < Kose khk, Tuhala v, Oru k – Rudolf Põldmäe < Ants Mesikäpp, 62 a. (1929)), aga seni ei ole ma osanud seda nime seostada kalahaldja kariloomadega, kelleks on üsna tavaliselt „tõlpsaba orikas“ (lk 38). Kas siis on seegi Tõlp karjatanud Pirita jõe kalu? Mine tea. Huvitav on ka see, et Sini-allika Tõlpi on otsesõnu näkiga võrreldud: „Sinialliku tõlp tuleb välja Siniallikust rahvast ehmatama ja vette viima nii nagu näkk. Mina teda ei näind, teised rääkisid, et pidada ära eksitama“ (ERA II 77, 83 (2) < Jüri khk, Rae v, Rae vaestemaja < Kose khk, Uuemõisa v – Rudolf Põldmäe < Ants Sile, 60 a (1934), lk 277). Selle kohta on Mare Kõiva kommenteerinud: „Kokkuvõttes ei ole ristumised konkreetset kalakarjuse-kalakaitsja ja näki vahel tüüpilised, vaid pigem erandlikud“ (lk 39). Kalaisa ja inimesi uputava näki vastandlikkust ja omavahelist sobimatust tõstab esile ka teade, mis ütleb, et „kus havikalad on, seal ei ole näkkisid selleperast, et havikalal olevad rist pealuu sees ja näkid kartvad risti ja kolmekandilist pastlanõela“ (E 26356 (1) < Pilstvere, 1896, lk 34).

Arhailist arusaama, et inimesed võivad muutuda hüljesteks või võtta ajuti hülge kuju, ühendab piiblist tuntud Punase mere lahutamise looga (2Ms 14:1–31) vaaraorahva lugude kompleks (lk 59–82, 177–270), mille järgi iisraellasi jälitanud vaarao sõdalased jäid merre ja muutusid hüljesteks, kaladeks või pooleldi kaladeks: „Punasesse merre upunud sõjamehed olla kõik kaladeks muutunud, neil olla inimese pea ja pealmine keha, alumine keha on kala. Mõnikord pistavad nad pea veest välja ja kisendavad: „Vaarao, vaarao, millal tuleb viimnepäev!““ (ERA II 129, 348 (10) < Märjamaa khk, Märjamaa v, Kõrvetaguse k – Emilie Poom < Mari Tamm, snd 1845 (1936), lk 187). Kuid selle kõrval esineb – küll vähem – lugusid, kus vaarao sõdalased võivad muutuda mustlasteks (lk 222–226), lindudeks (lk 220–221) või lausa virmalisteks (lk 229). Siin ongi näha, kuidas sama süžee on sattunud ühendusse eri kujutelmadega: sellega on seletatud hüljeste sarnasust inimestega ja nende häälitsusi, mis on seotud kalamehe igapäevaste kogemustega, kuid spektri teises otsas tekivad seosed Hans Christian Anderseni kunstmuinasjutuga „Väike merineitsi“ ja laatadel näidatud imeloomadega (lk 79).

„Tule istu siia, siia näka nägara peale!“

Enne kirjakuultuuri suurema mõju avaldumist on maakeeli näkiks nimetatud enamasti hobuse kujul ilmutavat tegelast, keda tuntakse kõige rohkem laste vette meelitajana:

Karjalapsed olid jõe jääres karjas ja korraga suur valge hobune süeb rohu pial. Lapsed kõik hobuse selga ronima. Lapsed tahtsid kõik sõita. Ruum jäänd vähäks ja üks veeke tütarlaps üeld, et kus mina istun, kas näki nägara piale. Hobune kadund äkitselt ära. Lapsed jäänd jõekaldale istuma. Näkk oleks lapsed jõkke viind, kui põleks sie tütarlaps sedaviisi üeld. (AES, MT 60, 22 (10) < Järva-Madise khk, Soosalu k – Meeta Soosaar < Leena Johanson (1928), lk 348)

Inimesi peibutada ja uputada sooviv näkk võib esineda sagedasti ka palgi kujul ning harvem võtta lehma, kitse, koera, kivi või paadi kuju. Hoolimata sellest, et materjal on see jututüüp ülivõimsalt kõige populaarsem, on veehobuste kohta räägitud palju muudki põnevat, mille Kõiva on oma käsitluses osavalt rahvusvahelisse konteksti asetanud (lk 106–115). Samuti on näkijuttudega seoses leitud võimalus rõhutada üleloomulike veeolevuste üldist ohtlikkust, mis liiga klantsitud ilukirjanduslikumates käsitlustes ununeda võib:

Ema ütles: „Kui müristab ja vihma sajab, istu siis maha. Ära jookse. Mine käies kus tarvis. Ja kui jõe ehk järve ääres oled, tuleb järvest keegi sind kutsuma jõkke või järve, olgu mis näul tahes, kas hobuse, sälu, linnu, inimese, vanamehe või naise, neiu või ka noore mehe näul, või näed jõe, kaevu või järve põhjas

ilusat asja, ära mine seda sealt võtma, sest et haldjas võib kõigiks end muuta ja uputab sind ära.“ (RKM II 34, 403/4 (1) < Keila khk, Saue v – Eduard Kriitmäe < Eduard Kriitmäe emalt, snd 1861 (1949), lk 353)

Kujutelma rahumeelsematest ja taltsamatest vee all elavaid loomadest esindavad lood mere-, jõe ja järvekarjast (lk 291–338), mida on tuntud peale eesti pärimuse ka Põhjamaades, liri- ja Šotimaal ning soome, liivi ja läti pärimuses. Osa neist lugudest räägib nippidest, kuidas neid eriti hea piimaanniga või tugevaid loomi endale saada:

Merest tuln hallid veised välja. Kui raudas kingega (kingad, millel rauad all) inimene saan mere poolt vasta, siis põle tagasi saan, siis jeen moole (moale) teiste loomade sekka. (ERA II 1, 526 (2) < Pühalepa khk, Kuri k – Paul Ariste < Liisu Poola, 70 a (1928), lk 302)

Lisaks veistele on räägitud muudest veealustest koduloomadest: hobustest, sigadest, lammastest ja isegi koertest.

„Lae lähäb hukka, aga meie jääme eluse“

Veega seotud ohtude eest hoiataja oli paljude ennetega seostatud kotermann (lk 397–512), kelle kohta on arhiivi talletatud suur hulk mitmekesist pärimust, mida ilmselt on kandnud edasi suurte purjelaevade meeskonnad. Seetõttu on loomulik, et kotermannipärimus on olnud rahvusvaheline, tuntud kogu Põhja-Euroopas ja Atlandi ookeani ümbruses ja jõudnud eestlastest meremeeste hulka ilmselt 19. sajandil. („Riias meremeeste majas seletati ka,“ nagu ütles üks Kihnu informant Paul Aristele 1933. aastal, lk 437.) Kotermann kuulub suuremasse meremeeste uskumuste ja kommete süsteemi, mis hõlmab kogu nende elu vee peal alates laeva ehitamisest – mündi panemist laeva mastikanna alla seostatakse kotermanni tegemise või sügenemisega – kuni laevahuku- ja surmaenneteni, mida kotermann vahendab. Ühe jutu järgi olla ka Kihnu Jõnn (Uiõda Jõnn ~ Enn Uuetoa) oma silmaga näinud, kuidas kotermann laevahuku eel laevalt lahkub:

„Tämä nägi, kui putõrmann mere kargas. Kui mere kargas, kummardas kolm korda laeva. Üsä punasõd riided oln selgäs. Tämä oln laeva ingel, laeva kaitsja. Mitte ükski põlõ ilma inglitä. Kõigil on oma vaim piäl. – Mehed jäid kõik eluse, tulid koo.“ (RKM II 10, 163 < Kihnu – Paul Ariste (1933), lk 437)

Kotermannipärimuse elujõudu 19.–20. sajandil näitab ka tema ilmumiskujude tohutu mitmekesisus: laevahaldja tekitatud häälte, väliskuju ja atribuutide analüütiline kommenteeritud loend raamatu algusosas hõlmab lausa kaksteist lehekülge (lk 130–142).

Lugude tihnik ja Prokrustese süng

Kõites esitatud materjali metsik olemus ilmneb ka muistendižanri üsna avarates piirides. Kõige lihtsamalt väljendades on muistendid lood, millel on tõeväärtus ja mis leiavad aset jutustaja enda maailmas (see on erinevus võrreldes muinasjuttudega). Muistendis esitatud faktiväidete tõesuse üle saab arutada – kas see oli ikka nii või kas midagi sellist on üldse võimalik – ning selline arutelu käib muistendite elava esituse juurde. Nii on kogumikus väga lühikesi lugusid, nagu näiteks selline merelehmi lüpsvast näkist: „Näkineitsid lüpsn randas merelehmi. Kui inimesed juurõ läin, siis kadun ää. Näkineitsite piäd paistn viel laenõtõ vahelt“ ERA II 133, 99/101 (3) < Kihnu khk, Kihnu v, Lina k – Theodor Saar < Mari Vesik, snd 1877 (1935), lk 307). Kuid selliste kõrval liigitatakse muistendite hulka ka pikemaid ja selge kunstilise taotlusega lugusid, mille eesmärk on vähemalt osalt meelelahutuslik. Sääraseid pikemaid jutte stilistiliselt kaaludes võib lugeja mõtiskleda, kui palju neis on kirjakultuurist mõjutatud jutustamisstiili jälgi ja kuivõrd suulist fabuleerimist, mis on iseloomulik headele jutuvestjatele.

Lugude tohutu variaabluse dokumenteerimine nende kaante vahel tähendab ühtlasi seda, et arvustatav raamat erineb põhimõtteliselt bestiaariumi tüüpi mütoloogiliste olendite (või nn krüptiidide) entsüklopeediast, mis tõmbab iga ülelooma justkui Prokrustese süngi. Säärast laadi bestiaariumis – nende hulka võiks lugeda Jaapanis mitusada aastat *yokai*de kohta üllitatud entsüklopeediaid, Jorge Luis Borgese „Kujuteldavate olendite raamatu“ (1967, eesti keeles 2019 Ehte Puhangu tõlkes) ja kas või J. K. Rowlingi Harry Potteri maailmaga seotud Newt Scamanderi-raamatu „Fantastilised elukad ja kust neid leida“ (2001, eesti keeles samal aastal Krista Kaera tõlkes) – võib igale mütoloogilisele olendile olla pühendatud lehekülg või muus standardiseeritud mahus artikkel. See on tihtipeale illustreeritud pildiga ja pakub iga olendi kohta justkui lõplikku tõde: milline ta välja näeb, kuidas teda nimetatakse, mis lugu temaga seotud on, kus ta elab. Kuid elavas suulises rahvausus on kõik need elemendid muutlikud ja omavahel vahetatavad nagu legoklotsid. Inimesed teavad, mäletavad ja nime-tavadki asju erinevalt, nii et ei ole olemas ühte ja ainsat „rahvausku“, vaid hulk eri arvamusi ja kogemusi ning see peegeldub kirja pandud juttude variatsioonides.

Raamatu paljusid eeskujulikke omadusi kiites ei saa ma siiski ütlemata jätta, et köidet avava akadeemilise käsitluse tekst väärinuks mõnevõrra põhjalikumat toimetamist. Samuti võib paarile andmeid esitavale illustratsioonile (lk 52, 77) ette heita, et need on trükis kehvasti loetavad. Kokkuvõttes on aga tegu igati valgustava ja tänuväärse teosega, kust saab väga mitmekülgse pildi sellest, millised on olnud või saavad olla inimeste ja vetevalla suhted ja milliseid lugusid on selle ühtaegu ohtliku ja toidust pakkuva sfääri kohta räägitud ning kuidas seda mõistetud. „Veega seotud uskumused, rituaalid ja usundilised karakterid on olulisel kohal igas kultuuris“, märgib kokkupanija kohe raamatu algul (lk 11). „Vetehaldjate“ raamatust leiab lugeja üld-

inimlikke ning paljudes maades tuntud teemasid segi ja kõrvu kohalike ning lausa isikupäraste juttudega.

Rahvapärimuse raamatutesse raiumisel lähtutakse üldiselt suure arhiivi liigendamiseks loodud ajaloolis-geograafilisest meetodist, mis koondab sarnased tekstid ehk variandid ühiste joontega tüüpideks, millele antakse nimed ja numbrid, võttes võimalusel arvesse ka rahvusvahelisi klassifikatsioonisüsteeme (nagu Aarne-Thompsoni-Utheri süsteem muinasjuttude puhul). Tänapäeval on Eesti Kirjandusmuuseumi virtuaalses uurimissaalis Kivike (kivike.kirmus.ee) kättesaadavad peaaegu kõik Jakob Hurda ja teiste kogude käsikirjalised köited PDF-formaadis, nii et need võib endale kas või nutiseadmesse tõmmata, et avastada lugeja huvi pälvinud loo ümbert muidki huvitavaid kirjapanekuid, tutvuda kontekstiga, milles otsitud lugu esineb ning üldiselt tutvuda koguja käekirjaga nii otseses kui ka ülekantud tähenduses. Samuti on rahvaluulekogude digiteerimise käigus loodud suur hulk veebilehe www.folklore.ee kaudu kättesaadavaid andmebaase, kust on võimalik eri pärimusliikide tekste otsida. Väga konkreetse küsimuse juures võib olla kasu ka tavalisest veebiotsingust, mis piirab tulemused folklore.ee domeeni. Seega on teaduslikust trükiväljaandest saanud ainult üks võimalik viis tohutule materjalihulgale läheneda ning publikatsioone, andmebaase ja käsikirju sõeludes võib iga uurija ja muugi huviline kujundada oma isiklikku rada tohtus tekstimetsas, kuid igasugune materjali liigendus aitab kõvasti kaasa sellele, et otsitu ka leida õnnestuks, ning iga liigitus pakub erinevat vaatenurka. Suure folkloori keskarhiivi olemasolu ei ole maailma mastaabis üldsegi enesestmõistetav ja juurdepääs sellisele esinduslikule ja süstemaatiliselt korraldatud suulise pärimuse korpusele on pigem erandlik. See on eesti folkloristika suur eelis, mis võimaldab uurida suulise loomingu varieeruvust ja teha materjali jaotuse kohta statistiliselt pädevaid üldistusi. Paljude suuremate riikide folkloristidel ei jää üle muud, kui tugineda oma uurimustes mõnele üksikule kirjasõna kaudu kättesaadavale variandile.

Ott Heinapuu – ajakirja Keel ja Kirjandus kultuuriuuringute ja folkloristika valdkonna toimetaja; Tartu Ülikooli semiootika ja kultuuriteooria doktorant. Peamised uurimisvaldkonnad: looduslikud pühapaigad, kohapärimus, ökosemiootika, kultuurisemiootika.

e-post: [ott\[at\]keeljakirjandus.ee](mailto:ott[at]keeljakirjandus.ee)